

Витоки парадигми єдності: Україна та створення російської національної історії (1620-ті — 1860-ті роки)

Зенон Когут

Схід-Захід: Історико-культурологічний збірник.

Випуск 5. – Харків: ФріМайнд, 2001. – С. 7-17.

При використанні матеріалів статті обов'язковим є посилання на її автора з повним бібліографічним описом видання, у якому опубліковано статтю. Дана електронна копія статті може бути скопійована, роздрукована і передана будь-якій особі без обмежень права користування за обов'язкової наявності першої (даної) сторінки з повним бібліографічним описом статті. При повторному розміщенні статті у мережі Інтернет обов'язковим є посилання на сайт Східного інституту українознавства імені Ковальських.

Адреса редакції:

Східний інститут українознавства імені Ковальських («Схід/Захід»), ауд. 4–87,
Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна,
пл. Свободи, 6,
Харків, 61077,
Україна.

E-mail: siu.kharkiv@gmail.com

Тел.: +38 057 705 26 30;
+38 096 1555 136

Веб-сайт: <http://keui.univer.kharkov.ua>

© Східний інститут українознавства імені Ковальських

© Автор статті

© Оригінал-макет та художнє оформлення – зазначене у бібліографічному описі видавництва

© Ідея та створення електронного архіву часопису – А. М. Домановський

ВИТОКИ ПАРАДИГМИ ЄДНОСТІ: УКРАЇНА ТА СТВОРЕННЯ РОСІЙСЬКОЇ НАЦІОНАЛЬНОЇ ІСТОРІЇ (1620-ті — 1860-ті роки)*

Ідея російсько-української єдності колись була настільки поширеною, що навіть сьогодні, коли існує незалежна Україна, багато хто продовжує думати, що історично, лінгвістично, культурно і навіть духовно Україна є чи повинна бути частиною Росії. Яким є походження цих поглядів? Коли та як вони сформувалися?

Ця стаття, що є спробою дати відповідь на ці питання, простежує роль України в процесі розвитку традиційної схеми російської історії або гранд-нарративу [grand narrative] походження та еволюції Російської імперії¹. Імперський «гранд-нарратив» поєднав династичну, релігійну, імперську та російську національну парадигми історії з метою представити практично безперервну тисячолітню історію «Росії» та «російського народу». Саме в рамках цього нарративу українці та росіяни розглядаються як відгалуження одного народу, що поділяють спільну історичну спадщину, спільну православну віру і, як наслідок, мають спільну національну долю.

Хоча ідея єдиної Росії остаточно сформувалася не раніше середини дев'ятого століття, її витоки можна простежити включно до сімнадцятого століття, коли Україна та Росія зустрілися вперше. На той час вони досить сильно різнилися між собою. Вони були різними в політичному відношенні: Московія, будучи абсолютистською, самодержавною країною, мала слабке поняття про регіональні чи особисті права. Україна, з іншого боку, перебувала під впливом політичного устрою Польсько-Литовської держави з її виборною монархією, автономією шляхти та добре розвиненими корпоративними та регіональ-

* Друкується за виданням: *Козут Зенон. Истоки парадигмы единства: Украина и создание русской национальной истории (1620-е — 1860-е годы) // Ab Imperio. 2001. № 1—2. С. 73—85.*

ними правами. Навіть спільна православна віра дещо відрізнялася, оскільки українське православ'я зазнало впливу західних культурних цінностей та католицької контрреформації².

Хоча в сімнадцятому столітті Україна та Московія належали до різних світів, між ними існували також історичні та релігійні зв'язки. Московський двір чудово усвідомлював, що правителі Київської Русі, так само як і правителі Московії, належали до династії Рюриковичів. Вище духовенство та книжники Московії, звичайно ж, знали, що вони сповідують з Україною спільний різновид православ'я і що давньоруські літописи свідчать про велич Києва. Незважаючи на це, для московитів ці зв'язки виглядали далеким минулим. Згадки про давній Київ використовувалися ними більшою мірою як ключовий аргумент для доведення легітимності та пріоритету правлячої династії та її православної віри, а також для будівництва імперії, ніж для обґрунтування претензій на київську спадщину як таку³. Це виразно простежується в шістнадцятому столітті в спробах пов'язати московських правителів з імперською спадщиною Візантії. «Сказание о князях владимирских» (1520-ті або 1530-ті рр.) представило нову міфічну генеалогію руських князів, простежуючи їхнє походження від римського імператора Августа, через його брата Пруса, що правив землею Пруссії і, як стверджувалося, був предком Рюрика та наступних київських князів. У «Сказании» також стверджувалося, що київський князь Володимир Мономах, який жив у одинадцятому столітті, дістав дари, регалії та імператорську корону від візантійського імператора Костянтина IX Мономаха. Згідно з легендою, корона, відома як «шапка Мономаха», була передана правителям Московії й відтоді ця гадана шапка Мономаха почала використовуватися під час коронації царів⁴.

Подібні уявлення дістали ще більш докладний розвиток в «Степенной книге царского родословия», укладеній у 1580-х рр. Для цієї праці характерним є відхід від традиційної форми літописання за роками. Не пов'язане більше жорстким поділом на роки, повісткування «Степенной книги» розподіляється за правліннями, які, у свою чергу, поділяються на розділи, кожен з яких присвячено окремій темі. Ця радикальна зміна у формі оповіді відкрила нові можливості для історичної концептуалізації: в той час, як єдиним стрижнем літописної хроніки було здійснення рік за роком Божого провидіння (хоча навіть ця тема не була послідовно розроблена щодо минулого Русі), «Степенная книга» викладала історію піднесення місцевої династії.

Організація книги за «ступенями» чи поколіннями вводила також поняття причинності, оскільки задля пояснення зводила разом події, що сталися в різні роки. Таким чином, «Степенная книга» являла собою черговий важливий крок уперед з точки зору форми та концепції історіографії в Московії⁵.

На початку книги сповіщалося, що сімнадцять «ступенів» династії Рюриковичів утворюють «тверді сходи на небо», а благородне походження династії простежувалося до імператора Августа через його брата Пруса. Незважаючи на згадку про язичницьких предків, «Степенная книга» виводила князівську владу з християнського джерела, не згадуючи в якості окремого «ступеня» засновника династії Рюрика чи його язичницьких спадкоємців Ігоря та Святослава. Оповідь починалася з агіографічного опису життя Великої княгині Ольги, першої християнки серед київських правителів, проте це була не перша «ступінь», а щось на зразок передмови. Показово, що зміст було вміщено після історії Ольги. Перша ступінь була представлена її онуком Володимиром, якого автор іменує *рівноапостольним, святим і благословенним царем і великим князем, або самодержавним царем і великим князем*. Таким чином, княжий рід бере початок від Рюрика, який, у свою чергу, був пов'язаний з римськими імператорами, але справжня «імперська» суверенність і легітимність з'являються лише в першого християнського «царя». Оповідь завершується Іваном IV, який представляв *сімнадцятий ступінь від святого Володимира («уже бысть от святого Владимира седьмый на десять степенъ»)*⁶.

В обох випадках Київ виступає в ролі проміжної ланки в уявному царському родоводі та його зв'язку з Візантією, але це не вичерпує його значення. Внаслідок прийняття християнства Володимиром, Київ стає також коліскою як православ'я, так і царської влади, які врешті-решт переміщуються до Москви. Тому надалі він виступатиме в якості першої «сходинки» в будь-якому московському наративі. У той же час претензії російської сторони обмежуються стародавнім Києвом і не поширюються на сучасний. За відсутності тверджень про етнічну спорідненість, Київ не розглядається як територія, втрачена Московією / Росією. Навіть коли Олексій Романов додав до свого титулу в 1654 р. формулу «цар Малої Русі», це було не претензією на якусь давно втрачену спадщину Рюриковичів, а безпосереднім наслідком Переяславської угоди з українськими козаками (хоча московські власті і «згадають» невдовзі про родові домагання)⁷.

Не стільки московські писці, скільки українські клірики почали зв'язувати Україну з Росією через поєднання історії (Київська Русь), династії (Рюриковичі), релігії (православ'я) і навіть розпливчастих уявлень про етнічність («славно-російський народ»). Частина українського духовенства хотіла втягнути Росію в українські справи, зберігаючи при цьому власні культурні та політичні традиції. Духовенство цікавилось головним чином *Slavia Orthodoxa* — світом, що ґрунтувався на православній вірі та старослов'янській мові літургії та високої культури. Частина цієї еліти бажала заручитися допомогою єдиного справді незалежного православного монарха, московського царя, від постійних переслідувань, яких зазнавали православні мешканці римокатолицької Речі Посполитої.

Саме ця еліта творила ідеологічні зв'язки, що з'єднували Московського царя зі світом *Slavia Orthodoxa*. Ці зв'язки були в загальних рисах визначені в 1620-х рр. і дістали подальшого розвитку протягом двох десятиліть після великого повстання 1648 р., яке звільнило більшу частину України з-під влади Польщі, та Переяславської угоди 1654 р. У Переяславі лідер українських козаків, Богдан Хмельницький, визнав зверхність влади московського царя в обмін на обіцянки поважати українські «права та свободи». Українське духовенство формулювало свої погляди на фоні запеклої боротьби Московії та польсько-литовської держави за контроль над Україною.

Найвпливовішим твором, який зводив разом династію, православ'я та «слов'яно-російський народ», був «Синопис», вперше надрукований у друкарні Києво-Печерського монастиря в 1674 р. Згадуючи про історичні зв'язки України з домом Рюриковичів та православною вірою, «Синопис» розглядав українську частину Русі або, як її почали називати в 1670-х — 1680-х рр., «Малоросію», в рамках широкого «загальноросійського» контексту. Хоча в цьому творі визнавалися істотні етнічні відмінності між різними гілками Русі, їхні народи в ньому все-таки об'єднувалися в спільний «православний славно-російський народ», що населяв територію під владою спадкоємців дома Рюриковичів. Ця територія визначалася як «Росія», включаючи в себе не лише Московію, а й Малоросію (Україну). Автор далі давав зрозуміти, що *Росія* і весь *російський народ* повинні бути під владою православного самодержця — московського царя, що походив з роду Рюриковичів (той факт, що царі більше не були Рюриковичами, а представляли династію Романових, не згадувався)⁸.

Історична концепція «Синопису», що створювалася спочатку у відповідності з очікуваннями та інтересами української церковної еліти, на ділі забезпечила династичній імперії, що розширювалася, широкий історичний контекст і самосвідомість. Чимало авторів вважають «Синопис» першим історичним підручником, написаним у Росії. Цей твір був надзвичайно популярним, витримавши до 1836 р. близько тридцяти видань, з яких двадцять одне було здійснене в Санкт-Петербурзі. Хоча пізніше російські історики критично висловлювалися з приводу «Синописа» як історичного тексту, його основна концепція продовжувала служити підґрунтям російської імперської історіографії та забезпечувати історичну та політичну легітимність імперії.

Наприкінці вісімнадцятого століття «Синопис» з його псевдолітописною формою та акцентуванням православної слов'яно-російської територіальної спільності став виглядати застарілим. Хоча у вісімнадцятому столітті здійснювалися ще деякі спроби нової синтези, вони мали обмежений успіх. Перший докладний і науковий начерк того, що буде мною охарактеризоване в цій статті як «традиційна схема», був створений Миколою Карамзіним. Відкидаючи принцип «Синопису» щодо поєднання династії, релігії та народу, Карамзін повертається до колишнього московського підкреслення ролі династії, але розходиться і з цією традицією, ставлячи знак рівності між правлячою династією та російською державою. Таким чином, «История государства Российского» Карамзіна простежувала формування самодержавства і державності від первісного суспільства до високорозвиненої монархії⁹. Слідом за «Степенной книгой» Карамзін починає свою історію з «київського періоду», але пояснює, що князь Андрій Боголюбський, що жив у дванадцятому столітті, покинув Південну Русь (українську територію. — З.К.), оскільки вона заплуталася в міжусобицях, і вирішив облаштуватися на північному сході (на російській території), де народ «не виявляв ще бунтівливого духу». Карамзін також пише, що, починаючи з кінця дванадцятого століття, Південна Русь все глибше поринала в безладдя, у той час, як могутність і престиж Півночі зростали завдяки самодержавству¹⁰. Таким чином, політичний центр «російської» держави, що спочатку перебував у Києві, зміщується до Володимиро-Суздальської землі, потім до Москви і, нарешті, до Санкт-Петербурга. Для Карамзіна «російськість» втілена в самодержавстві та державності, а не в особливій території. Внаслідок цього описана в його роботі Росія переміщується туди, де самодер-

жавство та державність могли знайти своє оптимальне виявлення. Спадкоємність між Москвою та Києвом не культурна, релігійна чи етнічна, а політична.

За схемою Карамзіна, російська історія починається з Київської Русі в дев'ятому та десятому століттях. До тринадцятого століття Україна випадає з російської історії, щоб знову з'явитися в сімнадцятому й вісімнадцятому століттях. Але яким був статус України під час тривалої паузи між тринадцятим і сімнадцятим-вісімнадцятим століттями, коли вона не була пов'язана з російською державою? Як могла «коліска Росії» існувати поза Росією протягом більш, ніж п'яти століть? Ця очевидна прогалина в карамзінському *magnum opus* була заповнена істориком Миколою Устряловим. Він створив перший офіційно схвалений підручник з історії Росії, написаний з метою продемонструвати «*єдність польської, литовської та російської історії*» та «російськість» південно-західної частини імперії (тобто України)¹¹. Устрялов доводив, що існувала необхідність у «прагматичній історії Росії», яка б підкреслювала «історичну єдність» східних слов'ян і заперечувала претензії поляків на українські та білоруські землі¹².

Згідно з Устряловим, Росія існувала вже в київські часи як політична нація з єдиною мовою та спільною вірою в самодержавство. Автор заперечив прийнятту практику виведення Росії з Володимиро-Суздальського князівства та Московії (після 1157 р.), заявляючи, що Велике князівство Литовське також було «руською» державою. Таким чином, дві частини руської нації виявилися ізольованими після встановлення польського панування над Україною та Білорусією, відтак головною тенденцією російської історії стало *відновлення руської землі в межах кордонів одинадцятого століття, що існували за Ярослава Мудрого*¹³. Саме в рамках цієї схеми Устрялов включив, чи не вперше в російській історіографії, обширні періоди української історії у свій загальний огляд «російської» історії.

«Прагматична схема» російської історії Устрялова поєднала нову ідею російської нації зі старою концепцією династичної патримонії, щоб сформулювати переконливу та політично утилітарну інтерпретацію взаємин України з Росією. Його опис української історії у світлі «прагнення до союзу» з Московією/Росією став наріжним каменем офіційної інтерпретації історії української землі в російській історіографії. Схема Устрялова послужила принциповою моделлю для біль-

шості наступних узагальнюючих праць з історії Росії, які розглядали минуле українських, білоруських, литовських і навіть деяких польських етнічних територій в якості частин «російської» історії¹⁴.

Якщо Україна завжди була російською землею, населеною росіянами, то як повинна була офіційна історіографія пояснити істотні відмінності між росіянами та українцями в мові, звичаях та зовнішності? Нова теза, висунута в 1856 р. Михайлом Погодіним, стверджувала, що Київська Русь була справді населена росіянами, але монгольська навала тринадцятого століття привела до масової міграції російського населення на північний схід, а на Україні оселилися в чотирнадцятому та п'ятнадцятому століттях нові племена з Карпат, формуючи етнічну основу українського народу¹⁵. Хоча наявність подібних переміщень населення не могла бути доведеною, теорія Погодіна дістала певну популярність у дев'ятнадцятому столітті і досі має відлуння в працях деяких російських істориків. На відміну від Погодіна, більшість російських істориків надалі шукали пояснень відмінностей між росіянами та українцями в «розкладаючому польському впливі» на «російський» етнос.

До середини дев'ятнадцятого століття російський гранд-нарратив сформувався остаточно. Він практично здобув канонічного статусу, увійшовши до праць двох найвпливовіших російських істориків дев'ятнадцятого століття С.М.Соловйова та В.О.Ключевського. У своїй монументальній «Истории России с древнейших времен» Сергій Соловйов розглядає Україну всього лиш як колонізовані та окатоличені «західноруські» землі, які постійно намагалися зберегти «руську» ідентичність і яким було історично визначено возз'єднатися з Великоросією. Ці погляди знайшли відображення і в «Курсе русской истории» Василя Ключевського, учня Соловйова¹⁶.

Проте російський гранд-нарратив був не єдиною точкою зору. Між сімнадцятим і початком дев'ятнадцятого століття українці виробили власний нарратив. У той час як одна традиція, представлена «Синописом», підкреслювала спорідненість України з Московією/Росією (релігійну, династичну, у сфері високої культури і навіть етнічну), інша традиція, не заперечуючи цю близькість, наполягала на політичній та соціальній самотності України. Остання точка зору знайшла поширення переважно серед української світської політичної еліти, козацьких старшин, які правили Україною як державою, що користувалася de facto автономією за умовами Переяславської угоди 1654 р. Ця

еліта створила новий історіографічний жанр — козацькі літописи. Дві найвпливовіші роботи в цьому жанрі були написані Григорієм Грабянкою (1710 р.) і Самійлом Величком (1720 р.).

Автори цих та інших козацьких хронік та історій не ставили перед собою мету «виправдати» царську владу на підставі династичних претензій або зв'язати Україну з Росією на підставі релігійної та етнічної близькості. Вони прагнули показати, як виникла їхня Батьківщина, козацька Україна, і особливо як «великий визволитель», гетьман Богдан Хмельницький, визволив їхніх предків і козаччину з-під польської влади. У той же час українські хроністи наділяли козацьку державність древнім і славним родоводом, що сягав Київської Русі. Вони намагалися показати, що Русь була двоєдиною, включаючи до себе Росію та Україну (Малоросію), що ці землі були зв'язані особистою унією в особі спільного царя, що Малоросія вступила в добровільні зносини спочатку з польським королем, а потім з московським царем і що при цьому Малоросія та її народ завжди зберігали свої «права та свободи»¹⁷.

В останній чверті вісімнадцятого століття автономія козацтва була скасована, викликавши нову хвилю історичних творів. Найважливішою працею цього періоду, що відносилася до початку дев'ятнадцятого століття, була анонімна «Історія Русів», яка повторювала, узагальнювала і навіть розширювала альтернативний російському наратив. Основна теза цієї праці зводилася до того, що Українська Русь існувала як політична цілісність з київських часів: «ибо известно, что прежде были мы то, что теперь Московцы: правительство, первенство и самое название Руси от нас к ним перешли»¹⁸. Народ Південної Русі жив самостійним життям під владою своїх князів, поки татарська загроза не змусила їх вступити в договірні зносини з Литвою та Польщею «яко равных с равными и вольных с вольными»¹⁹. «История Русов» застосовувала ту ж теорію договірних взаємин до Переяславської угоди і стверджувала автономність подальшого існування Малоросії в складі Російської імперії²⁰. Таким чином, Україна ніколи не була завойована, але послідовно вступала в союзи з Литвою, Польщею та Московією як вільний та рівноправний партнер.

Через низку причин ця версія ніколи не враховувалася і навіть не бралася до уваги при створенні російського гранд-наративу. Протягом більшої частини вісімнадцятого та початку дев'ятнадцятого століття козацькі хроніки та історії циркулювали в рукописному вигляді і були

малодоступними для російських істориків. Більше того, було нелегко поділяти українське бачення «Малої Росії» та її взаємин з Росією та царем і одночасно виправдовувати скасування української автономії. Нарешті, українські претензії на «права та свободи» суперечили зростаючому лейтмотиву російського гранд-нарративу, який стверджував, що в самій основі Росії закладені непорушні традиції самодержавства і централізованої держави. Альтернативний нарратив якщо й помічали, то розглядали як негативний фактор, що загрожував ослабленням російської монархії, держави і, врешті-решт, народу та нації.

Імперський гранд-нарратив, або «традиційна схема» російської історії, сформувався остаточно до другої половини дев'ятнадцятого століття. Своє формування він розпочав із встановлення родоводу московської династії («Степенная книга»), далі перейшов в історію православного слов'яно-російського царства («Синописис»), перетворився на оповідання про російську державу, яка розвивалася і територіально змінювалася (Карамзін) і, нарешті, трансформувався в національну історію Росії та російського народу. Хоча українці розробили власний нарратив, він мав незначний вплив на еволюцію російського гранд-нарративу. У своїй повністю розвиненій формі російський гранд-нарратив став утвердженням історичного пріоритету, претензією на привілейоване володіння територією та державністю і виправданням великоросійського етнолінгвістичного визначення «руськості» та російської національної ідентичності. Саме цю парадигму історичної, релігійної та етнічної єдності належало заперечити українцям, якщо вони хотіли утвердити власну ідентичність. Хоча українці концептуалізували власну, окрему від російської національну історію, «парадигма єднання» російського гранд-нарративу й досі впливає на сучасне сприйняття історії як Росії, так і України.

ЛІТЕРАТУРА

1. У цій статті я повторюю аргументи, висунуті мною в попередній роботі про розвиток української національної історіографії: *The Development of Ukrainian National Historiography in Imperial Russia* in: Thomas Sanders, ed., *Historiography of Imperial Russia: The Profession and Writing of History in a Multinational State* (Armonk: M.E.Sharpe, 1999), 453–77.

2. Найкращий аналіз української культури в рамках Польсько-Литовської держави міститься в книзі: Ihor Ševcenko. *Ukraine Between East and West* (Edmonton, CIUS Press, 1996).

3. Питання про московські претензії на спадщину Києва було предметом тривалих дебатів. Серед найважливіших виступів на цю тему можна назвати наступні: Jaroslav Pelenski, *The Contest for the Legacy of Kievan Rus'* (Boulder: East European Monographs, 1998); Charles J. Halperin, *Kiev and Moscow: An Aspect of Early Muscovite Thought*, *Russian History/Histoire russe* 7, pt. 3 (1980): 312—21; *The Russian Land and the Russian Tsar: The Emergence of the Muscovite Ideology, 1380—1408*, *Forschungen zur Osteuropaischen Geschichte* 23 (1976): 7—104; Edward L. Keenan, *Muscovite Perceptions of the Other East Slavs before 1654 — An Agenda for Historians*, in: Peter Potichnyj et al., eds., *Ukraine and Russia in Their Historical Encounter* (Edmonton: CIUS Press, 1992), 20—38; and *On Certain Mythical Beliefs and Russian Behaviors* in: S. Frederick Starr, ed., *The Legacy of History in Russia and the New States of Eurasia* (Armonk: M.E.Sharpe, 1994), 19—40.

4. Р. П. Дмитриева. *Сказание о князьях Владимирских*. — М.: АН СССР, 1955.

5. David B. Miller. *The Velikie Chetii and the Steppennaia Kniga of Metropolitan Makarii and the Origins of Russian National Consciousness*, *Forschungen zur Osteuropaischen Geschichte* 26 (1979): 263—382.

6. «Степенная книга» була опублікована в 21-му томі *Полного собрания русских летописей* (ПСРЛ); цитати наведені з Ч. 1. С. 5 (про Ольгу), ч. 1. С. 135 (про Володимира), ч. 2. С. 629 (про Івана IV).

7. Edward Keenan. *Muscovite Perceptions*, 28—38; спадкоємні претензії можна виявити в окремих випадках включення до царського титулу формули «*київський князь*». Див., наприклад: *Воссоединение Украины с Россией: Док. и м-лы в трех томах*. — Т. 3. — М., 1953. — С. 506.

8. У своєму дослідженні я спирався на розширене видання «Синописа» 1681 р. Публікація Ханса Роте включає широку передмову та аналіз наукової літератури. Див.: Hans Rothe, ed., *Sinopsis*, Kiev, 1681: *Facsimile mit einer Einleitung* (Cologne: Bohlau Verlag, 1983). Цікавим нещодавнім доповненням до літератури про «Синопис» є стаття: Gianfranco Giraudo, *Русское настоящее и прошедшее в творчестве Иннокентия Гизеля // Medievalia Ucrainica: ментальність та історія ідеї*. — К., 1992. — Т. 1. — С. 92—103.

9. Н. М. Карамзин. История государства Российского. 5-е издание. — В 12 т. — СПб., 1842—1843. Про Карамзина див.: J. L. Black, Nicholas Karamzin and Russian Society in the Nineteenth Century: A Study in Russian Political and Historical Thought (Toronto: University of Toronto Press, 1975).

10. Карамзин. Т. 3. — С. 28, 160, 165.

11. David B. Saunders. Historians and Concepts of Nationality in Early Nineteenth-Century Russia, Slavonic and East European Review, 60, no. 1, January 1982, 44—62.

12. Н. Устрялов. О системе прагматической русской истории. — СПб., 1836. С. 37—38. Цитується за: Stephen Velychenko, National History as a Cultural Process (Edmonton: CIUS Press, 1992), XIX—XX.

13. Н. Г. Устрялов. Русская история. — Т. 1. — СПб., 1839. — С. 16.

14. Velychenko, XIX—XX.

15. Про погляди Погодіна див. його: Исследования, замечания и лекции о русской истории. — Т. 7. — М., 1856. — С. 425—28.

16. С. М. Соловьев. История России с древнейших времен. — В 15 т. — М., 1959—66. Про погляди Соловйова на історію неросійських народів імперії див.: Carl W. Reddel, S. M. Solov'ev and Multi-National History, Russian History/ Histoire russe 13, no 4 (Winter 1986): 313—30.

17. Див.: Frank E. Sysyn. Concepts of Nationhood in Ukrainian History Writing, 1620—1690, Harvard Ukrainian Studies 10, no. 3/4 (December 1986): 393—423; idem, The Cossack Chronicles and the Development of Modern Ukrainian Culture and National Identity, Harvard Ukrainian Studies 14, no. 3/4 (December 1990): 593—607.

18. История Русов или Малой России. — М., 1846. — С. 204. Це видання «Истории Русов» називає автором архієпископа Георгія Кониського. Пізніші дослідники встановили, що він не писав цю працю.

19. Там же. — С. 6—7, 209.

20. Там же. — С. 209, 229.

(Переклад з російської М.З. та В.К.)